

קובץ
חצי
גבורים

פליטת סופרים

מאסף תורני

ה

ניסן תשע"ז

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מילל'ער

חברי המערכת

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב יוסף שאול הויזמן

הרב יעקב ישראל סטל

הרב משה המביצר

נערך ע"י חברי המערכת
ובעזרת הרב משה שוחט

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאל וסרמן	פיוט "גשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרבן תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנז	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג-כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטין	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניין, טיבן ועניין
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאל יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרז	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרסח	הרב אריאל אפרים אהרונוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרונוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

תשמו	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר	הקדמת רב האיי גאון לספר המקח והממכר
תשנג	הרב יהודה זייבלד	חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו
תשעח	הרב רועי הכהן זק	ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמייזא
תשצט	הרב אברהם וסרמן	מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ
תתכ	הרב אריאל אפרים אהרונוב	עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך
תתכט	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תוספות טוך לקידושין
תתמח	הרב אהרן גבאי	בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות
תתנו	הרב משה הלל	בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:
תתקיב	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

קורא הדורות

תתקל	הרב רפאל פלדמן	מרד בר"כוכבא - כרונולוגיה חדשה
תתקנב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו
תתקפג	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש
א'ו	הרב אברהם אביש שור	יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין
א'לו	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות
א'פ	משה אריאל פוס	שטר היתר המכירה תרמ"ט

תגובות

א'קיא	הרב ישראל רובין	תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'
א'קיב	הרב אהרן מושקוביץ	מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'

הרב יעקב ישראל סטל

ירושלים

קטעים חדשים מכתב־יד מפרושי רבינו יהודה החסיד על התורה

למלאות שמונה מאות שנה לפטירת ר' יהודה החסיד

ד'תתקע"ז-ה'תשע"ז

מבוא¹

מקום נכבד תפס המקרא בעולמו של רבינו יהודה החסיד, עד שהיה אומר: "מ'בראשית' ועד 'לעיני כל ישראל', אין שלושה פסוקים זה אצל זה, אם אין דין יוצא מהן או איסור והתנ"ך². ובניסוח אחר: "אין דבר שכתוב בתורה, שאין יוצא משם צורך לדורות"³. וכך אנו מוצאים אותו מתעמק להבין את משמעותם ועומקם של המקראות, ופעמים בשיתוף עם בניו או תלמידיו.

בשתי דרכים צעד ר' יהודה החסיד בבואו לפרש את המקרא, האחת דרשנית והשנייה פשטנית. פרשנותו הדרשנית מבוססת בעיקר על שיטות רמזיות, כגימטריא, ראשי וסופי תיבות, נוטריקונים וכיוצא באלה, ואילו בפרשנותו הפשטנית הוא משתמש הרבה בגישה שניתן לכנותה הסתכלות ריאלית⁴, ופעמים אף תוך כדי נטייה מפרשנות חז"ל.

חלק מביאורי החסיד למקרא נשתמרו במפוזר בעשרות קבצי פרשנות המקרא מחכמי צרפת ואשכנז, אך אסופה חשובה מפרשנותו, ובמיוחד מזו שעל־דרך הפשט, נשתמרה בשני כתב־יד קרובים, המבוססים על רשימות בן החסיד, ר' משה זלטמן, שכתב את תורת אביו על־פי מה ששמע

1. קיצורים ביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש במאמר הנוכחי:
חוט של חסד = ר' אליהו הכהן מאזמיר, חוט של חסד, אומיר תרכ"ה
מושב זקנים = מושב זקנים על התורה: קובץ פירושי רבותינו בעלי תוספות ז"ל, מהדורת ס' ששון, לונדון תשי"ט

מכילתא דרבי ישמעאל = מכילתא דרבי ישמעאל: עם חילופי גרסאות והערות, מהדורת ח"ש הורוויץ, פפד"מ תרצ"א

פירוש הרוקח לתורה = פירוש הרוקח על התורה: לאחד מרבותינו [...] רבינו אלעזר מגרמייזא, א-ג, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני־ברק תשל"ט-תשמ"א

פירושי התורה לריה"ח = פירושי התורה לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה
תוספות השלם = תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות, בעריכת הרב י' גליס, ירושלים תשמ"ב-תשע"ד

2. פירושי התורה לריה"ח, בראשית מא א, עמ' 55.

3. ספר חסידים, סי' תתתרכ"ו, מהדורת י' ויסטינצקי, פפד"מ תרפ"ד, עמ' 437.

4. פרשנות ריאליסטית כזו מופיעה כבר אצל ר' יוסף בכור שור (צרפת, המאה השתיים־עשרה), ובעקבותיו אצל פרשנים נוספים, אך נראה שר' יהודה החסיד פיתח והרחיב גישה זו יותר ויותר. על הפרשנות הריאליסטית אצל ר' יוסף בכור שור והפרשנים שהושפעו ממנו, ראה: י' נבו, פרשנות המקרא הצרפתית: עיונים בדרכי פרשנותם של מפרשי המקרא בצפון צרפת בימי הביניים, רחובות תשס"ב, עמ' 80-87, 156-160, 191, 210-211, 225, 256-262.

ממנו ישירות או מתלמידיו⁵. שני כתבייד אלו – מוסקה, אוסף גינצבורג 82 (=כ"מ), וקמברידג', האוניברסיטה 669 (=כ"ק) – נדפסו, במשולב, על ידי י"ש לנגה, תחת הכותרת 'פרושי התורה לר' יהודה החסיד' (ירושלים תשל"ה), כשהוא משבץ ביניהם קטעים נוספים מפירושי ר' יהודה החסיד שאיתר בקבצי פרשנות המקרא של חכמי אשכנז וצרפת.

שני כתבייד הנזכרים אינם זהים בכמות החומר הפרשני שבהם. הרבה מן החומר הזה בשניהם, אך יש בזה מה שאין בזה, ולא רחוק להגדירם כ"מהדורות שונות של אותו חיבור"⁶. שני כתבייד נבדלים גם ברמת נאמנותם לנוסח הקמאי שכתב ר' משה זלטמן. בנו של ר' יהודה החסיד ניסח את דבריו בלשון אישית וקרובה – 'פירש אבי', 'ושאלתי לו ביום השבת', 'ועוד שאלתי לו', 'והשיבני'; ואף הוסיף משפטים שונים המתארים את תהליך התהוות החיבור. אך, כמעט תמיד, רק כ"ק נאמן לניסוחים אלו, בעוד שכ"מ שינה פעמים לא מעטות את הניסוח האישי לגוף שלישי ומרוחק – 'פירש החסיד', 'ושאלו לו', 'ועוד שאלו לו', 'והשיבם'⁷, וגם הקפיד להשמיט את הפרטים המתארים את תהליך יצירת הפירוש⁸.

נמצא אפוא, כי גם כ"ק וגם כ"מ אינם מייצגים בשלימות את רשימותיו המקוריות של ר' משה זלטמן, וזו הסיבה שקטעים לא מעטים מפרשנות המקרא של החסיד לא מצאו מקומם בשני כתבייד אלו. והגם, שכאמור, שולבו חלקם בידי המהדיר במהדורות הנדפסות, הוא השאיר אחריו פרט ועוללות ויותר מכך, ומאמר זה יתרום להשלמת עבודתו.

כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 269 (בקטלוג מרגליות 235 ; מתכ"י: F4833), שנכתב בכתובה אשכנזית מאמצע המאה החמש-עשרה, מחזיק, בין היתר, את פירוש 'מנחת יהודה' על התורה מאת ר' אליעזר בר' יהודה, אך בגליונותיו נכתבו (באותו קולמוס, כנראה) הגהות ותוספות שונות, שאין להן כל קשר לגופו של הפירוש, שכנראה מצא הכותב קובץ פירושים מקדמוני אשכנז וצרפת, ושיבץ מקצתם בשולי הגליון.

בגליונות אלו הובאו שלושה עשר קטעים מתורת ר' יהודה החסיד ובני חוגו⁹, וכמעט כולם

5. ראה: פירושי התורה לריה"ח, מבוא, עמ' ז-ג; ג' ברין, 'קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 215-226, ובעיקר עמ' 215-216.
6. פירושי התורה לריה"ח, מבוא, עמ' ז, ט.
7. לכל הדוגמאות, ראה: פירושי התורה לריה"ח, מבוא, עמ' ט; והשווה גם: שם, עמ' י. ועל דוגמאות אלו ניתן להוסיף כהנה וכהנה, כפי שייחזק המעיין בספר. אמנם פעמים רבות גם כ"מ שומר על הסגנון האישי, כפי שניתן להסיק מאי-ציוני המהדיר לקיומם של שינויי נוסח בין כתבייד, ראה, כדוגמא בעלמא: פירושי התורה לריה"ח, עמ' 3 (תחילת פסוק ג), עמ' 4, עמ' 7 (פסוקים ז, כ, כד). עורכו של כ"מ לא נהג באופן חריג, שהחלפת גוף ראשון לגוף שלישי ידועה ומוכרת מחיבורים אשכנזיים אחרים. ראה: ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשעג), עמ' 431-457.
8. כמו: "...כן הגיד לי ר' אליעזר מבורכהיים, ואחר כן שאלתי למורי אבי בעצמי, ואמרתי לו, למה ז' פעמים, ואמר לי... ועתה אמר לי ר' יצחק מרוסיא, שמלך ארם היה אומר...", כך בכ"ק (פירושי התורה לריה"ח, עמ' 143), אבל בכ"מ (שם, הערות 18, 21), הושמטו המילים המודגשות, ונכתב כך: "והקשתי לאבי, למה ז' פעמים, ואמר לי... ותיירץ, שמלך ארם היה אומר...".
9. תודתי לידידי הרב עדיאל ברויאר שהסב את תשומת לבי לגליונות אלו.

(חוץ מסעיפים א, ב, ט)¹⁰ אינם מצויים באחד משני כתיבי היד הנזכרים¹¹. אך עם זאת נראה, שמקורם משם, היינו, מרשימותיו המקוריות של ר' משה זלטמן, ולא, למשל, מכתבותיו של אחד מתלמידי החסיד. דבר זה אנו למדים מהופעת "שאל אחי ר' שמואל" באחד הקטעים (ג), שהוא כנראה, ר' שמואל בן החסיד, אחיו של הכותב, ר' משה זלטמן¹², וגם מכך, שכאמור, קטעים ספורים כן מופיעים בכי"מ ובכי"ק¹³. משמע, שאף קטעים אלו היו בכתבותיו המקוריות של ר' משה זלטמן, והם נשרו מאחת העריכות שכי"מ וכי"ק השתלשלו ממנה.

אין ספק בבעלותו של החסיד על הקטעים הנזכרים. על כל הקטעים חתום שמו של ר' יהודה החסיד, פרט לשניים החתומים על-שם מקורביו: בנו, ר' שמואל (ג); 'החסיד ר' דוד כהן מרונטבורק' (ו), שכנראה היה מבני חוגו של החסיד¹⁴. שני קטעים אלו נכללו, כנראה, בכתבותיו של ר' משה זלטמן לפרשנות אביו, כפי שכי"מ וכי"ק כוללים מעט פירושים מחוגו של החסיד, ולפיכך לא נמנעתי מלהביאם כאן.

לדרך ההדרה: הקטעים הועתקו בכתבים המדויקים¹⁵, אלא שפתחתי חלק מראשי התיבות (בלא כל סימון)¹⁶, והשלמתי את הקיצורים בתוספת גרש המסמן את המילה המקוצרת ככתיבה בכתב-היד. לפני כל קטע הוספתי להביא את פסוקו, בכתבו ובניקודו המקראי, כדי להקל על המעיין. וגם הפיסוק והקישור הוא ממני. השלמות מסבירא נתתי בסוגריים מרובעים, כמקובל. הוספתי מראי מקומות, השוואות וביאורים, במקומות שנצרכו. בהפניות לפרשני המקרא, אם הדברים מופיעים על אותו פסוק הנידון כאן, לא צויין הפסוק (אלא, לכל היותר, מספרו של עמוד הספר).

והנה גופם של קטעים:

10. סעיפים ב, ט, מצויים לפנינו בשינויים גדולים.
11. בנוסף לכך, סעיף ז ידוע על-שם החסיד ממקורות אחרים שאינם כי"מ וכי"ק. עי' להלן במהדורה, הערה 33.
12. על ר' שמואל זה, עי' להלן במהדורה, הערה 15.
13. עי' לעיל, ליד הערה 9 ובה.
14. עי' להלן, במהדורה, הערה 28.
15. פרט לשינוי הכתיב 'הב"ה', שאינו רגיל לבני דורנו, לכתיב 'הקב"ה'. כבדרך אגב אעיר, כי הסופר החליף פעמיים בין ה"א לחי"ת (ראה להלן במהדורה, הערות 22, 24), כנראה מפני שהגה את ה"א כחי"ת, תופעה הידועה מאשכנז וצרפת של ימי הביניים, ראה: י"ג גומפרץ, 'הגיית האותיות בצרפת וגלגולה לאשכנז', מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 20-21; ש' אליצור, 'חרוזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 329.
16. כמו: אח"כ = אחר כך; א"נ = אינמי; א"ת = אם תאמר; ב"ד = בית דין; ד"א = דבר אחר; י"ל = יש לומר.

א. פרשת וירא (בראשית כב א): וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם, וַיֹּאמֶר אֵלָיו: אַבְרָהָם. וַיֹּאמֶר: הִנְנִי.

"והאלהים¹ נסה את אברהם", למה? והלא הכל גלוי לפניו, אלא כשהקב"ה משפיע טובות רבות לאדם, מידת הדין מתרעמת ואומר'ת: מאי שנא זה מזה? וצריך הקב"ה להראות למלאכיים שהוא עומד בניסיון². וזהו דכתיב (להלן, פסוק יב): "כי עתה³ ידעתי כי ירא אלהים אתה", כלומר, המלאך אמר כך⁴, אבל הקב"ה כבר גלוי לפניו. מיד "ויקרא מלאך יי שינית מן השמיים, ואמר, בי נשבעתי" וגו' (להלן, פסוקים טו-טז)⁵, כלומר, מעתה אין פתחון פה למדת הדין, אלא אתה ראוי לכל הטובות שבעולם. ע"כ דברי ה"ר יהודה החסיד. (דף 4א, בגליון)

ב. פרשת חיי שרה (בראשית כד ב-ג): וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל עֲבָדָיו, זֶקֶן בֵּיתִי, הַמְשִׁל בְּכָל אֲשֶׁר לוֹ: שִׁים נָא יָדְךָ תַּחַת יְרֵכִי. וְאֲשַׁבְּעֶךָ בְּנִי אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם וְאֱלֹהֵי הָאָרֶץ, אֲשֶׁר לֹא תִקַּח אִשָּׁה לְבְנִי מִכְּנֹזֹת הַבְּנֵי אֲשֶׁר אֲנִי יוֹשֵׁב בְּקִרְבִּי.

"ואשבעיך"⁶. ואם תאמר: שבועה זו למה, והלא אם יביא אשה שלא כרצונו – יגרשנה. ויש לומר: שלא היה מתירה כי אם מאותה שישבו בארצם, כי לא רצה לביישם⁷. אי נמי, לכך נשבע,

1. כל העניין, בהרחבה ותוספת דברים, בפירושי התורה לריה"ח, וירא, עמ' 26-27, ובעוד קבצי פירושים על התורה מבעלי התוספות, ראה: תוספות השלם, ב, אות ח, עמ' רג.
2. ראה תנ"כ, וירא, מו: "באותה שעה [=לאחר שעמד אברהם בניסיון], אמר אברהם לפני הקב"ה: רבוננו של עולם, אדם מנסה לחבירו, שאינו יודע מה בלבו של חבירו. אתה, שאתה חוקר לבות וכליות, הייתה צריך לעשות לי כך? לא היה גלוי לפניך שאתה אומר שאקריב את בני ואני מזרו לשחטו בלב שלם? אמר לו הקב"ה: להודיע לאומות העולם שלא על חינוס בחרתי בך...". וכנראה זו כוונת בר"ר, נה א: "'ויהי אחר הדברים האלה, והאלהים נסה את אברהם'. כתיב (תהלים סו): 'נתתה לייראך נס להתנוסס מפני קושט סלה', נסיון אחר נסיון וגידולין אחר גידולין, בשביל לנסותן בעולם, בשביל לגדלן בעולם כנס הזה של ספינה. וכל כך למה? 'מפני קושט', בשביל שתתקשט מדת הדין בעולם, שאם יאמר לך אדם: למי שהוא רוצה להעשיר, מעשיר, למי שהוא רוצה מעני, ולמי שהוא רוצה הוא עושה מלך... יכול את להשיבו ולומר לו: יכול את לעשות כמו שעשה אברהם אבינו? והוא אומר: מה עשה? ואת אומר לו: 'ואברהם בן מאת שנה בהולד לו [את בנו יצחק] (בראשית כא ה), ואחר כל הצער הזה נאמר לו: 'קח נא את בנך את יחידך' (שם כב ב) ולא עיכב. הרי: 'נתת לייראך נס להתנוסס'". וראה גם: תנ"כ, וירא, מג, ושם הסיום: "ולמה ניסה אותם הקב"ה בשביל לגדלם? כדי שלא ליתן פתחון פה לאומות העולם לומר, הוא מגדלן, והוא לא ניסה אותן ועמדו בניסיון, לפיכך: 'אחר הדברים האלה, והאלהים נסה את אברהם'".
3. בכתה"י, בטעות: 'כי אתה'. ותיקנתי.
4. הדגש הוא על 'עתה', היינו, עכשיו נודע למלאך שאברהם הוא 'ירא אלהים'.
5. בפסוק: "ויאמר, בי נשבעתי...". ובפסוק הבא (יז) הבטיחו טובות הרבה: "כִּי כִרְךָ אַבְרָם, וְהָרַבָּה אֲרָבָה אֶת זֶרַעְךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכָחוּל אֲשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם, וַיִּרְשׁ זֶרַעְךָ אֶת שַׁעַר אֵיבָיו".
6. כל הפסיקה הראשונה, בלשון זוהר כמעט, הובאה, בסתם, בכת"י המבורג 40 [=תוספות השלם, ב, פסוק ג, אות ו, עמ' רנ]. ובסגנון שונה וארכי, בו שני התירוצים נתאחדו לאחד, ראה: פירושי התורה לריה"ח, פסוק ג, עמ' 31-30 [=תוספות השלם, שם, אות ד, עמ' רמט].
7. הסגנון מעורפל, ונראה שיש לתקן כך: "שלא היה מתרה, כי אם מאותם שישבו בארצם, כי לא רצה לביישם" (השווה למקבילה שבכת"י המבורג 40; עי' לעיל, הערה 6). כלומר: השבעת אברהם לאליעזר והתראתו שלא יקח אשה מבנות הכנעני, התייחסה רק לבנותיהם של ענר אשכול וממרא, אשר אברהם ישב בקרבם

שידע אברהם ששום אשה לא תבוא עם⁸ אליעזר על הספק, לכך נתן לו כת'ב שבועה, שלא יסרב כל מי שיבא⁹. כך פרי"ח¹⁰.

דבר אחר¹¹: "ואשביעך". ואם תאמר: היכי השביע אברהם את אליעזר במילה, והא בריש שבועות הדיינים: האי דיינא דאשבע בתפילין – טועה¹². [לא] קשיא, דהא תלמיד חכם לכתחילה בתפילין. אי נמי, כיון שלא נצטוו עדיין יותר, הוי כספר תורה לגביהו¹³.
 "נא ידך", בגימטריא מילה¹⁴. ע"כ.
 (דף 4ב, בגליון)

ג. פרשת תולדות (בראשית כה כג): וַיֹּאמֶר יי' לָהּ: שְׁנֵי גִזְיֹת בְּבִטְנָךְ, וְשְׁנֵי
 לְאֻמִּים מִמֶּעַיֶן יִפְרְדּוּ, וְלֹאֵם מְלֵאִם יֵאָמְרוּ, וְרַב יַעֲבֹד צֶעִיר.

"ורב יעבד צעיר". שאל אחי ר' שמואל¹⁵: היאך עלה בלבו של אותו צדיק¹⁶ לברך את עשו¹⁷,
 והא כת'ב: "ורב יעבד צעיר". ויש לומר, דיצחק לא ידע זה ד"רב יעבד צעיר"¹⁸. (דף 10ב, בגליון)

וממילא לא היה יכול לסלק את אחת מבנותיהם בלא לביישם ולהסתכן בנקמתם. אך בנוגע לסתם בנות כנעניות, לא היה לאברהם כל חשש, שאכן, אם יביא מהם אשה שלא כרצונו – יגרשנה!
 תירוץ זה נתבאר יפה במקבילה שבפירושי התורה לריה"ח (ע"י לעיל, הערה 6): "וקשיא, שבועה זו למה?
 אם יביאו לו אשה שאינה מיוחסת, הוא יאמר: איני חפץ בה! אלא כך היה המעשה. שאמר אברהם לאליעזר:
 אני זקן ובא בימים, ואיני יכול להיות עם ענר אשכול וממרא בקטטה, כי אני יושב ביניהם, ואם אתה תביא לי מבנותיהם, ואני אי אפשי בהם, אז יבוא (לי) [להם] בזיון ויתגרו בי, ועל זה אשביעך, שלא תביא לי מבנותיהם. אבל אם תביא לי כנענית אחרת, איני חושש, כי אוציא אותה מן הבית".

8. בכתה"י, בטעות: 'עד'. ותיקנתי.

9. כלומר, לא אליעזר נשבע לאברהם, כפשוטו של מקרא, אלא אברהם נשבע והתחייב (ואף נתן 'כתב שבועה', היינו, שטר שבועה), שלא יסרב כל אשה שתבוא, כל זמן שהיא לא תהיה 'מבנות הכנעני אשר אנכי יושב בקרבם', כי אף אשה לא היתה מסכימה להגיע עם אליעזר אם לא היה לה ברור שיצחק ישאנה.

10. =פירש רבינו יהודה חסיד.

11. מכאן ועד סוף הקטע לא תפרש שמו של ר' יהודה החסיד על הדברים, אך נראה שהוא בעל הדברים, מכך שכל העניין הובא בהעלם אחד.

12. שבועות לח ע"ב: "אמר רב פפא: האי דיינא דאשבע בתפילין, נעשה כמי שטעה בדבר משנה וחוזר".

13. שני התירושים בתוספות, שבועות שם, ד"ה 'האי דיינא': "ואף על גב שהשביע אברהם את אליעזר במילה, הא אמרינן בסמוך דתלמיד חכם לכתחילה בתפילין. אי נמי, כיון דעדיין לא נצטוו יותר, הוי כספר תורה לגביהו". וכך בפירושי בעלי התוספות על התורה, ראה: תוספות השלם, ב, פסוק ב, אות ז, עמ' רמח (רק התירוץ השני); פסוק ג, אות ג, עמ' רמח. ובכל המקורות הובאו הדברים שלא בשם ר' יהודה החסיד.

14. 85. והוא על-פי תנ"ב, חיי שרה, ו: "אמר לו: 'שים נא ידך' תחת ירכי' (בראשית מז טז). על מה היו מחבכין את המילה. ואף יעקב כשהשביע ליוסף, אמר לו: 'שים נא ידך תחת ירכי' (בראשית מז טז). על מה היו מחבכין את המילה? שהיו יודעים שהיא עתידה להציל את בניה מגיהנם לעולם הבא". והגימטריא הובאה בכמה מקבצי בעלי התוספות, ראה: תוספות השלם, ב, פסוק ב, אות ד, עמ' רמז.

15. כותב הדברים הוא, כנראה, ר' משה זלטמן, בנו של ר' יהודה החסיד (ע"י מבוא), ר' אחי ר' שמואל הוא בנו הנוסף של ר' יהודה החסיד, הנודע ממקורות ספורים, וכבר מצאנו לר' משה זלטמן שהביא מפירושי אביו החסיד בתיאורו של כתיבות אחיו, ר' שמואל. ראה פירושי התורה לריה"ח, נשא, עמ' 167: "מצאתי בקונטרס של ר' שמואל אחי, שנתן סימן ש"ח בא"ח", היינו, ר' יהודה החסיד נתן את הסימן ש"ח בא"ח", ובנו ר' שמואל רשמו בקונטרסו. כך נראה מהקשר הדברים. וראה שם, הערה 29, לאזכורים נוספים של ר' שמואל בן החסיד; והשווה: תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא ה'רוקח': שיר מחזור בהנהגת התשובה ודרכיה, מילואים, מאמר א, מהדורת, ירושלים תשע"ד, עמ' קמז הערה 30.

16. =יצחק אבינו.

ד. פרשת וישב (בראשית לח טו-טז): וַיֵּרָא יְהוָה, וַיַּחֲשֹׁב לְזוֹנָה כִּי
כִסְתָהּ פָּנֶיהָ. וַיֵּט אֱלֹהֶיהָ אֶל הַדֶּרֶךְ וַיֹּאמֶר: הִכָּה נָא אֲבוֹא אֵלֶיךָ, כִּי לֹא יָדַע
כִּי כָלְתָהּ הוּא. וַתֹּאמֶר: מִה תִּתֶּן לִי כִּי תָבוֹא אֵלַי.

"ויחשביה לזונה כי כיסתה פניה". וכי בשביל שכיסתה פניה חשבה לזונה? והלא דרך הזונות
שילכו בגילוי פנים¹⁹, אלא כך פירושו: "ויראה יהודה" בגילוי פנים, "ויחשביה לזונה", ויטמן
הדרך²⁰. וכשכיסתה פניה וראה צניעותה, אמר: "הכה נא אבוא אליך"²¹. כ"פ ר' יהודה
החסיד.

ה. פרשת מקץ (בראשית מא א): וַיְהִי מִקֵּץ שָׁנִים יָמִים, וַפְּרָעָה הָלֶם
וַהֲנָה עֹמֵד עַל הַיָּאָר.

יש לשאול, למה נענש יוסף ושהה בסוהר²² ב' שנים²³ יש לומר, לפי שחסיד²⁴ בטחוננו מה' שם
יתברך, ותלה בשר המשקים, לכן נענש ב' שנים, כנגד ב' זכירות, שאמר: "כי אם זכרתי אתך
כאשר ייטב לך"²⁵, ועשית נא עמדי חסד, והזכרתי אל פרעה" וגו' (לעיל, מ יד)²⁶, וסתם זכירה הוא
מראש שנה לר"ה²⁷. ע"כ מר' יהודה החסיד.

17. ע"י בראשית כז א ואילך.

18. הכל במושב זקנים, עמ' לח [=תוספות השלם, ג, אות ה, עמ' טו], בשם "הקשה ה"ר ר' שמואל". ועתה נודע,
כי מדובר בבנו של ר' יהודה החסיד; ע"י לעיל, הערה 15.

לעצם העניין השווה פירוש הרוקח לתורה, תולדות, עמ' קצז: "ויראמר יי לה", ולא ליצחק ולאברהם, שלא
יצטערו. לכן אל תתמה שרצה יצחק לומר לעשו 'הוי גביר' (בראשית כז כט). ובהמשכם של גליונות כתה"י
שלפנינו, דף 10ב (כמה קטעים אחרי המובאה שבפנים), הוסבר עניין קרוב, מדוע אכן לא גילתה רבקה
ליצחק את הבטחת "ורב יעבוד צעיר", והובאו הדברים בסתם:

יש תימה, למה לא גלתה רבקה ליצחק דיבור השם שאמר לה: "ורב יעבוד צעיר". כי אם היה יודע
יצחק זה, לא היה עובר פי השם "והיא לא תצלח" (הלשון על-פי במדבר יד מא). יש לומר, כי לא גילתה
לו מפני דרך צניעות, שלא ירגיש שהיא שאלה את פי השם. או חששבה שהוא נביא, ו"לא יעשה השם"
דבר כי אם גלה סודו (על-פי עמוס ג ז). והשם – "אשר לו נתכנו עלילות" (על-פי שמ"א ב ג) – סיבב
זה, כדי שיתברך יעקב כראוי לו.

ואיני יודע מקבילות לקטע זה.

19. כן כבר הקשו חז"ל, ראה: מגילה י ע"ב; סוטה י ע"ב, ועוד. ושם תירצו לפי דרכם.

20. היינו, הניחה ועזבה, ולא ניגש אליה.

21. כך בבר"ר, פה ח: "ויראה יהודה", לא השגיח. כיון שכסתה פניה, אמר: אילו היתה זונה, היתה מכסה
פניה?!. ובסגנון מפורש יותר במדרש בראשית רבתי, פרשת וישב, עמ' 187: "כי כסתה פניה". כשראה
אותה יהודה חשב שהיא זונה, ולכן לא השגיח בה. כיון שכסתה פניה, אמר: אלו היתה זונה היתה מכסה
פניה? אתמהא! מיד ויט אליה אל הדרך".

22. בכתה"י: 'בסוחר'. ותיקנתי.

23. כלומר: שתי שנים נוספות על אלו ששהה עד אז.

24. כנראה צ"ל: 'שהסיר'.

25. בכתה"י בראשית יב: 'כי'.

26. בר"ר, פט ב: "על ידי שאמר לשר המשקים 'זכרתי' 'והזכרתי' – ניתוסף לו שתי שנים". וכך בתנ"כ, מקץ,
א: "שבשעה שהגיעה עונתו [של יוסף] לצאת, ישב הקב"ה וחקר וראה שמתבקש להיות עוד בבית האסורים
שתי שנים, על ידי שבטח בשר המשקים שאמר לו שתי פעמים 'כי אם זכרתי אתך', 'והזכרתי אל פרעה',
אמר לו הקב"ה: אתה הבטחת שתי זכירות, חייך עשה עוד שתי שנים".

27. כלומר, הקב"ה זוכר את כל מעשי האדם במשפטו בראש השנה, ולפי שיוסף אמר שתי לשונות זכירה הוא

ו. פרשת שמות (שמות ה ו-ז): וַיֵּצֵא פֶרְעֹה בָּיּוֹם הַהוּא אֶת הַנְּגָשִׁים בָּעֵם וְאֶת שֹׁטְרָיו, לֵאמֹר: לֹא תֹאסְפוּן לָתֵת תְּבֹן לָעַם לְלֶבֶן תְּלַבְּנֵם, כְּתוּמֹל שְׁלֵשֶׁם, הֵם יִלְכוּ וְקִשְׁשׁוּ לָהֶם תְּבֹן.

"לא תוסיפון לתת תבן לעם". הקשה החסיד ר' דוד כהן מרוטנבורק²⁸ משם גר א'חד²⁹: וכי פרעה שוטה היה לומר "לא תוסיפון" לתת תבן, ולהטריחם בדבר שלא היה לו תועלת, מוטב היה לו להטריחם בדבר שיהיה לו תועלת, לאמר, לעשות כפליים לבינים³¹. ותיירץ, שכך אמר פרעה להם: מה שהם אומרים "נלכה נזבחה לאלהינו" (להלן, פסוק ח), אינו אלא מרוב בהמות שניש [להם, אצוה שלא ינתן להם תבן, והם יצטרכו ליקח התבן של בהמותיהם, ומתוך כך או ימכרו הבהמות או יאכלום או ימותרו, ולא יאמרו עוד ללכת לזבוח וגו'³². ע"כ. (דף 46ב, בגליין)

הוצרך להמתין שיחלפו שתי זכירות של הקב"ה, כלומר, שני ראשי שנה. ושמא אין כוונת פרשנו לראש השנה דווקא, אלא לשיעור שכחה שהוא "מראש השנה לראש השנה", היינו, שנים-עשר חודש (ראה ברכות נח ע"ב: "אין המת משתכח מן הלב אלא לאחר שנים עשר חודש". ועי' פירוש רש"י שם, ושיטה מקובצת לבבא מציעא כד ע"ב, מ'תוספות חיצוניות). כלומר, לפי שיוסף אמר פעמיים לשון זכירה, הוא נענש פעמיים כשיעור של שכחה.

צ"ל: 'מרוטנבורק'. אני יודע מיהו 'החסיד ר' דוד כהן' זה. לא נראה שהוא 'דוד הכהן החסיד', אביו של אחד מהנהרגים בצרפת, בעיר בלויישי, ביום כ' בסיון ד'תתקלא, הנרשם ב'ממורבוכ' של קהילת גירנברג (ראה S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898, p. 17: "ר' יחיאל בר דוד הכהן החסיד"). סביר יותר שהנזכר כאן היה מבני חוגו של ר' יהודה החסיד, כפי שניתן להסיק מסגנונו הפשוטני-מציאותי של הסברו לגזירת פרעה, השכיח מאוד בביאורי ר' יהודה החסיד לתורה (עי' לעיל במבוא, ליד הערה 3 ובה). ושמא מדובר בחכם שמהר"ם מרוטנבורג הזכיר את פטירתו והכתירו באותם תארים שנרשמו כאן: "ואף כי היום קצור קצרה רוח, בגוע אדם טוב וכשר, אבד חסיד מן הארץ, ה"ר דוד הכהן ז"ל..." (תשובות בעלי התוספות, ס"ו סב, מהדורת א"י איגוס, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 140; הפנני לכך פרופ' שמחה עמנואל, ותודתי נתונה לו). והנחה זו מתיישבת גם אם נראה אותו כאחד מבני חוגו של ר' יהודה החסיד.

שמא הכתוב שאלה בשם 'ג'ר אחד' יש בה כדי ללמד על מעמדם החברתי של הגרים באשכנז של אותו דור. ראה על כך: א' ריינר, 'הגר' - האמנם אחיך הוא? : לשאלת מעמד הגרים בקהילות אשכנז וצרפת במאות ה"א-ה"ג, תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר ואחרים, אלון-שבות תשע"ב, עמ' 747-796.

כאן ולהלן בסמוך, התיבות שהושלמו בסוגריים מרובעים נכתבו בשולי העמוד, ואינן קריאות בשלימותן בגלל הכריכה ההדוקה של כתב-היד.

הניקוד בכתב-היד.
את כל העניין כתב ר' אליהו הכהן האתמרי, חוט של חסד, פרשת שמות, דף נה ע"א, ד"ה 'לא'. ועדיין לא נודע אם הוא כתב את הדברים מדעתו, עי' להלן, בסוף הנספח.

אמנם לביאור פרשנו יש להבין, מדוע פרעה מנמק את גזירתו בכך, ש"הם ילכו וקששו להם תבן... תכבד העבדה על האנשים ויעשו בה, ואל יעשו בדברי שקר" (להלן, פסוקים ז, ט), שהיה לו לומר: "הם יביאו מבתיהם תבן". וכנראה פרשנו מבאר מה היו שיקוליו הנסתרים של פרעה, כי אם היו כשיקוליו הגלויים - "תכבד העבדה על האנשים" - היה עדיף לו להטריחם בדבר שיביא לו תועלת. ולכן ביאר שעיקר כוונת פרעה היה להמית ברעב את בהמות ישראל על-ידי מניעת התבן, אלא שהוא לא הציג את פקודתו כך ולא הציג להם במפורש ליטול את התבן של בהמותיהם, כי אז זו תהיה גזירה מפורשת להמית את הבהמות, והוא לא חפץ לגזור גזירות של עוול וחמס באופן ישיר אלא רק באופנים עקיפים ובהתחכמויות, בבחינת "הקה נתחכמה לו" (שמות י). וכשיצאה לפועל גזירת מניעת התבן, לא מיהרו ישראל לקחת את התבן מבהמותיהם ולהמית ברעב, אלא בתחילה השתדלו לחפש תבן אחר - "ויפץ העם בכל ארץ מצרים, לקשש קש לתבן" (להלן, פסוק יב), ואילו לא נושעו ישראל, ופסק שיעבודם זמן לא רב לאחר מכן (בראש השנה שקדם לצאתם ממצרים, עי' ראש השנה יא רע"א), היתה כוונת פרעה מתממשת.

ז. פרשת בשלח (שמות יג יט): וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עֲצָמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ, כִּי הִשְׁבַּע הַשִּׁבְיעַ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: פֶּקֶד וּפָקֵד אֱלֹהִים אֶתְכֶם, וְהִעֲלִיתֶם אֶת עֲצָמֹתַי מִזֶּה אִתְּכֶם.

”כִּי³³ השבע השביע”. ואם תאמר, למה הוצרך להשביע לבני ישראל, ישיביע לבניו, מנשה ואפרים³⁴. יש לומר, דיוסף אמר להם: כנגד שגנבתם אותי משם, ועל ידיכם באתי פה ונפטרתי כאן, החזירוני שם, ואז יתכפר לכם. וכן עשו, כדכתיב (יהושע כד לב): ”ואת עצמות יוסף, אשר העלו בני ישראל ממצרים, קברו בשכם”³⁵. כך פירש רבינו יהודה חסיד ז”ל, ע”כ. (דף 57ב, בגליון)

ח. פרשת בשלח (שמות טז כב): וַיְהִי בַיּוֹם הַשִּׁשִּׁי לִקְטוֹת לֶחֶם מִשְׁנֶה, שְׁנֵי הָעֶמֶר לְאָחָד, וַיָּבֹאוּ כָּל נְשֵׁי־אִי הָעֵדָה וַיַּגִּידוּ לְמֹשֶׁה.

מר' יהודה החסיד: "והיה ביום השישי לקטו לחם משנה³⁶, שני³⁷ העומר לאחד, ויבואו כל [נשיא] העדה ויגידו למשה". וכי הנשיאים לא שמעו מפי משה שאמר: "והיה משנה על אשר ילקטו יום יום" (לעיל, פסוק ה), ולמה טעו יותר מן בני ישראל שילקטו לחם משנה?³⁸ אלא, לא טעו הנשיאים אבל היו סבורים, מה שכתוב "והיה משנה", שיהיה ברכה מצוייה בעומר אחד לשני ימים, בשישי ובשביעי³⁹, כשם שיש בו נס במדידה, ש"לא העדיף המרבה, והממעט לא החסיר" (לעיל, פסוק יח)⁴⁰, הכי נמי, יהיה ברכה מצויה בעומר אחד לשני ימים. ושאר כל העם היו סבורים, "והיה משנה" – שילקטו לחם משנה ממש, ב' העומר לאחד. כי לעולם דרך הדיוט להרבות בלקיטה ולא לסמוך על הנס. ולכך הגידו הנשיאים למשה.

33. כל העניין, מילה במילה, בפירושי התורה לריה"ח, בשלח, עמ' 86, מתוך כתיבד אחרים שאינם כ"מ וכי"ק, המקוריים יותר ומחזיקים את פירושי החסיד כפי שכתבם בנו. ע"י מבוא.

34. חז"ל יישבו שאלה זו באופן שונה. ראה סוטה יג רע"ב, שבניו לא נתעסקו בקבורתו, כי "אמרו: הניחו לו, כבודו במרובים יותר מבמועטין. ותו אמרו: הניחו לו, כבודו בגדולים יותר מבקטנים".

35. כל העניין במכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דויהי, פתיחתא, עמ' 80: "רבי נתן אומר: מפני מה השביע את אחיו ולא השביע את בניו? ... אמר להם יוסף: אבי ירד כאן לרצונו ואני העלתי, אני ירדתי על כרחי, משביע אני עליכם – ממקום שגנבתוני לשם תחזירוני. וכן עשו לו, שנאמר: 'ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם'..." והשווה סוטה יג רע"ב: "'קברו בשכם', מאי שנא בשכם? אמר ר' חמא בר' חנינא: משכם גנבוהו, ולשכם נחזיר אבידתו".

36. בכתה"י בטעות: 'משני'. ותקנת.

37. בכתה"י נכפל בטעות: 'שני שני'.

38. גם רש"י נתקשה בכך, ולפיכך הוא מסיק: "מכאן יש ללמוד, שעדיין לא הגיד להם משה פרשת שבת שנצטווה לומר להם: 'והיה ביום השישי והכינו' וגו', עד ששאלו את זאת, אמר להם: 'הוא אשר דיבר יי' (להלן, פסוק כג) שנצטוית לומר לכם. ולכן ענשו הכתוב, שאמר לו: 'עד אנה מאנתם' (להלן, פסוק כח), ולא הוציאו מן הכלל". וכיוצא בכך פירשו רשב"ם, חזקוני ועוד ראשונים. ומקורם בתנ"כ, בשלח, כד; שמו"ר, כה י.

39. כלומר: ליום השישי וליום השביעי.

40. שאפילו אם הממעט החסיד מכמות של עומר, כשבא לביתו "לא מצא מחוסר מעומר לגולגולת. וזהו נס גדול שנעשה בו" (רש"י, לעיל פסוק יז).

ט. פרשת בשלח (שמות יז יא): וַהֲיָה כַּאֲשֶׁר יֵרִים מֹשֶׁה יְדֹ - וַגֹּבֵר יִשְׂרָאֵל,
וְכַאֲשֶׁר יֵנִיחַ יְדֹ - וַגֹּבֵר עֲמֶלְק.

"והיה"⁴¹ כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל" וגו'. וכי בהרמת יד תליא מילתא, והא בתפלה תליא מילתא, ומה אם ירים אם לאו⁴². אלא משה היה מניף במטהו⁴³ מצפון לדרום וממזרח למערב כדי לקלקל המזלות, שלא יכונו העמלקים אי זה שעה טוב להלחם⁴⁴, ומתוך כך היה משה עיף לנענע במטה. וכשנח ההנפה, היה מכון השעות והמזלות, וגבר יד עמלק. ע"כ מר' יהודה החסיד. (דף 61ב, בגליון)

41. כל העניין, שלא בסגנון שאלה ותירוצן, בפירושי התורה לריה"ח, בשלח, עמ' 90-91 (מתוך כ"ק וכתבייד מקבילים אחרים).

42. כלומר, לפי שכל הרמת הידיים היתה בדרך תפילה (כהבנת התרגום המיוחס לרב"ע, אכן עזרא בפירוש הקצר ורמב"ן), מה לנו אם הן מורמות אם לאו, הרי תפילת משה היא העיקר, והיה למקרא לומר בסגנון 'והיה כאשר משה יתפלל - וגבר ישראל'.

וכנראה גם חז"ל נתקשו בכך, ומפני זאת הסבירו שהרמת הידיים לא היתה כחלק מתפילת משה בלבד, אלא כסימן לישראל לשעבד ליבם לאביהם שבשמים. ראה משנת ראש השנה, ג ח: "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל" וגו', וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה? אלא לומר לך, כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים - היו מתגברים, ואם לאו - היו נופלין". היינו, משה הרים את ידיו כלפי מעלה, ו"היו ישראל מסתכלין בו, ומאמינין במי שפיקד את משה לעשות כן, והקב"ה עושה להם נסים וגבורות" (מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 179-180). הרמת יד משה שבפסוק הנוכחי ממשיך את הנאמר בפסוק ט: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל יְהוָה: ... מִחֹר אֲנִי נֹצֵב עַל רֹאשׁ הַגִּבְעָה, וּמִטָּה הָאֱלֹהִים בְּיָדִי". היינו, משה הרים את ידו עם המטה. וכך הבינו רשב"ם, אכן עזרא (בפירוש הארוך) ועוד.

44. ראה תנחומא, בשלח, כח: "ויהי ידיו אמונה עד בא השמש" (להלן, פסוק יב), שהיו [עמלק] מחשבים את השעות באסטרונוגיא. מה עשה משה? העמיד גלגל חמה ולבנה, ועירב את שעותיהן...".

ושמא העמלקים חישובו את השעות כדי שיוכלו להכריע את המלחמה באמצעות כשפים, ועם בעיה זו התמודד משה רבינו בדרך שונה. ראה רש"י, לעיל פסוק ט: "בְּחָר לָנוּ אֲנָשִׁים, שִׁירְדֵינוּ לִבְטֹל כְּשָׁפִים, לִפִּי שְׁבִנִי עֲמֶלֶק מִכְשָׁפֵי הַיּוֹד". ובסגנון אחר בחזקוני, שם: "בְּחָר לָנוּ אֲנָשִׁים, שִׁירְדֵינוּ בְּאֵדָה הַשְּׁנִי, וְאֵין לָהֶם לִירֵא מִמְּכַשְׁפֹּת, שֶׁהָיָה אֵין בּוֹ מִזֶּל, וּבְנֵי עֲמֶלֶק מִכְשָׁפִים הֵם וַיֵּשׁ לָהֶם יְכוּלֹת בְּשָׁנִים עֶשֶׂר מִזֹּלֹת, וּבַעֲת שֶׁאֵין בּוֹ מִזֶּל - אֵין כְּשׁוֹף מִצְלִיחַ". וכך, יותר בהרחבה ובשם מדרש 'פרקי דרבי אליעזר', בפירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון, א, פרשת בשלח ('מכתיבה אשכנזית'), בני-ברק תשנ"ג, עמ' רלא. והשווה גם: פירוש הרוקח לתורה, בשלח, עמ' צג (פסוק יג); רבינו בחיי.

המסורת שהאנשים שנבחרו להילחם בעמלק היו ילידי אדר שני אינה מופיעה במדרשי חז"ל אך כבר ידועה מספר והזהיר (א, פרשת יתרו, מהדורת י"מ פריימן, לייפציג תרל"ג, עמ' 67) ומפיוט ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל שפעל בתחילת המאה השביעית, ור' פינחס הכהן מכפרא, שפעל כמה דורות אחריו (ראה, בהתאמה: בתורה ושרי: שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשנ"א, עמ' 57; פיוט רבי פינחס הכהן, מהדורת הנ"ל, ירושלים תשס"ד, עמ' 725). אך במקורות אלו לא נתפרשה סיבת הבחירה בילידי אדר שני (כך אצל שני הפייטנים הנזכרים), או שהוסבר כי טעם הדבר הוא, "שיבחר [יהושע] אנשים שנולדו באדר שני כמותו" (כדברי 'ספר והזהיר'). טעם אחר מופיע בפירוש פיוטים מבית מדרשו של רש"י (ושמא זו היא כוונת בעל 'ספר והזהיר'): "היה [עמלק] קוסם ומנחש לחזר אחר בני אדם שנולדו באדר, כמו שנולד משה באדר, שהם מצליחים ושעה עומדת להם. וכן בדברי אגדה, שכך אמר משה ליהושע, 'בחר לנו אנשים הנולדים באדר' (פיוטים לארבע פרשיות [ו]קרבן לפורים עם פירוש רש"י ובית מדרשו, ניריורק תשע"ד, עמ' סו). ותן לבך, שהמקור האחרון אינו מדגיש כי מדובר באדר שני!

י. פרשת יתרו (שמות כ ח-יא): זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ. שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלָאכָתְךָ. וַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַיהוָה, לֹא תַעֲשֶׂה כָל מְלָאכָה, אֲתָה וּבִנְךָ וּבִתְּךָ, עַבְדְּךָ וַאֲמָתְךָ וּבְהֵמָתְךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ. כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה יי אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ, אֶת הַיָּם וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בָּם, וַיִּנַּח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי, עַל כֵּן בָּרַךְ יי אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֵׁהוּ.

למה בדיברות ראשונות נאמר זכירה?⁴⁵ לפי שלא הוצרכו לטרוח לצורך שבת, כי היה מתברך במן⁴⁶, ולפיכך לא הזהירים כי אם לזווכרו בקדושה, ולא הזהירים בשמירה, כי היה משומר ועומד מאליו, שלא ירד להם המן⁴⁷, והיינו דכתיב הכא (פסוק יא): "על כן ברך יי", שברכו במן⁴⁸. אבל בדברות אחרונות, שלא היה מן⁴⁹, כתיב (דברים ה יב): "שמור את יום השבת", כלומר, תשמרו אותה שלא תחללוה, לפי שצריכים לטרוח בצרכי סעודה, ולכן כתיב לשם (שם, פסוק טו): "על כן צוך יי אלהיך לעשות את יום השבת", בצוואה גמורה ולא בזכירה⁵⁰. ע"כ מר' יהודה החסיד. (דף 266ב, בגליון)

יא. פרשת משפטים (שמות כא ב): כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עֶבְרִי, שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד, וּבְשִׁבְעִית יֵצֵא לְחֻפְשֵׁי חָנָם.

"שש שנים יעבד", דומיא דיעקב אבינו, שעבד שש שנים בבית לבן עבור הצאן⁵¹.
 "ובשביעית יצא לחפשי חנם", פשיטא דיצא חנם, דאי יתן לו מעות כדי ליפדות מאי אריא

45. "זכור את יום השבת לקדשו".
46. שביום ששי לקטו לחם משנה, שני עומר לכל אחד, גם בשביל יום השבת. עי' שמות טז כב ואילך.
47. עי' שמות טז כו-ל.
48. מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ז, עמ' 231: "על כן ברך יי את יום השבת ויקדשהו, ברכו במן וקדשו במן".
49. שהחזרה על הדברות האחרונות היתה בגלל כניסתם הקרובה לארץ ישראל, כפי שחזרת כל המצוות בחומש דברים נועדה לשם כך, לשנן להם את המצוות והחוקים שידעו לקיימם כשיבואו לארץ ישראל (עי' הקדמת רמב"ן לפירושו לחומש דברים, ובפירושו לויקרא יד לד), ואז, לאחר שישאל נכנסו לארץ, כבר לא ירד להם מן. ואין להבין את דברי רבינו, שכבר בשעה שאמר משה לישראל את הדברות האחרונות פסק המן מלרדת לישראל, שכן את 'משנה התורה' – ובכלל הדברות האחרונות – אמר משה מיום א לחודש שבט עד יום פטירתו (עי' דברים ג), ורק אז, ביום פטירתו, פסק המן לרדת לישראל (עי' תוספתא, סוטה, יא ב; מכילתא דרשב"י, שמות טז לה, מהדורת י"נ אפשטיין, ירושלים תשט"ו, עמ' 116-117; קידושין לח ע"א, ועוד הרבה).
50. בשאלה זו, מדוע בדברות ראשונות נאמר 'זכור את יום השבת לקדשו', ובאחרונות – 'שמור', עסקו עוד מהראשונים ויישוב באופנים שונים, ראה: פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, שמות כ י, מהדורת י' נבו, ירושלים תשס"א, עמ' קלה; פירוש הרוקח לתורה, יתרו, עמ' קיח; פרושי התורה לר' חיים פליטאל, שמות כ ח, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 266; הדר זקנים, שמות כ ח; מושב זקנים, שמות כ ח, עמ' קסו. אך כתיורו של רבינו לא מצאתי. ועל הסברים בדרך הדרש, ראה בכל המובא בתורה שלמה, שמות כ, סי' רכא-רכט, עמ' 66-63.
51. עי' בראשית לא מא. ואיני יודע מקור או מקבילה להקבלת שש השנים של עבד עברי לאלו של יעקב (והשווה לאגדת בראשית ומקבילותיו המובאים להלן בסמוך, אלא שבהם מדובר על שבע השנים שעבד ברחל ולא על שש השנים שעבד בצאן!). אמנם במדרש ובראשונים מצאנו שיעקב אבינו נחשב כעבד עברי, לעניינים אחרים, וכנראה גם רבינו נקט תפיסה דרשנית זו. ראה מדרש אגדת בראשית, פרק נב, סי' א, מהדורת ש' בובר, קראקא תרס"ג, עמ' 104 הערה א: "לפיכך אמר יעקב ללבן: 'אעבדך שבע שנים ברחל בתך הקטנה', ולא אמר לו ששה ולא שמונה, שכן דרך עבד עברי לעבוד, שנאמר: 'שש שנים יעבדו, ובשביעי יצא לחפשי',

בשביעיית, אפילו בשנה ראשונה יכול ליפדות, ומה[ן] "חינם"? לפי שכתוב גבי מוכר עצמו: "וכי תשלחנו חפשי מעימך, לא תשלחנו ריקם, הענק תעניק לו" וגו' (דברים טו יג-יד)⁵², הייתי אומר, כמו כן מי שמכרוהו בית דין⁵³, שיעניק לו בצאתו ממנו, לכך כתיב: "יצא לחפשי חנם", בלא הענקה⁵⁴. ע"כ מרבינו יהודה החסיד ע"ה.

לפיכך אמר לו: 'אעבדך שבע שנים'. מדרש זה הובא בילקוטו הרחב של ר' יעקב סקילי, מתלמידי הרשב"א (ילקוט תלמוד תורה לבראשית לר' יעקב הסקילי, פרשת ויצא, מכון התלמוד הישראלי - יד הרב הרצוג, ירושלים תש"מ-תשמ"ה, עמ' רלד; נדפס בהכפלה), בשם 'סדר אליהו רבה', כדרכו לכנות כך את 'אגדת בראשית' (ראה: א' הורביץ, על המקורות שב'ילקוט תלמוד תורה' לרבינו יעקב הסקילי על יסוד בירור פרקים באגדה ובהלכה, ע"ד, ניריורק 1965, עמ' 198-302; ובנוגע לקטע הנוכחי, ע"ש, סוף עמ' 309). והמדרש גם הובא, בסתם, במדרש בראשית זוטא לר' שמואל מסנות, בראשית כט יח, מהדורת מ' הכהן, ירושלים תשכ"ב, עמ' רלא. וראה גם תוספות השלם, ח, שמות כא ב, אות יב, עמ' קמט: "ובשביעית יצא לחופשי חנם... למה שבע, כיעקב, 'אעבדך שבע שנים'". לפרט אחר שבו דימו את יעקב לעבד עברי, ראה פענח רזא, בראשית לא מג: "הַבְּנוֹת בְּנוֹתֵי הַבְּנִים בְּנֵי גוֹ', לפי הפשט, מפני שיעקב עבד עברי היה, וכתוב (שמות כא ד): 'הָאִשָּׁה וְיֶלְדֶיהָ תִּהְיֶה לְאֹדֶינֶיהָ', עבדא דמאן נכסי דמאן". וראה גם: י' אחיטוב, 'יעקב אבינו: אבי העבדים העבריים', מגדים, מח (תשס"ח), עמ' 9-22.

דברי רבינו, שפרשה זו - הפותחת: "כי ימכר לך אחיך העברי או העברה" (דברים טו יב) - מדברת על המוכר עצמו מפני דוחקו, נוגדים את דעת חז"ל, שמדובר בנמכר בבית דין מפני גניבתו. ראה, לדוגמא, מכילתא דרשב"י, שמות כא ג, מהדורת י"נ אפשטיין, ירושלים תשט"ו, עמ' 159; ספרי, דברים, פיסקא קיח, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש, עמ' 177; קידושין יד ע"ב; מדרש אגדה, דברים טו יב [ואין להוכיח מאומה מתנ"ב, בהר, ח (בהשמטת רוב פסוקי האסמכתא): "אדם שהוא חוטא, בתחלה מה הקב"ה עושה לו, מביא עליו עניות, והוא מוכר שדהו; אם חזר הרי יפה, ואם לאו - הוא מוכר את ביתו; אם חזר הרי יפה, ואם לאו - הוא מוכר את בתו; אם חזר הרי יפה, ואם לאו - הוא מוכר את שדהו, ואם לאו - הוא מוכר את ביתו; אם חזר הרי יפה, ואם לאו - הוא מוכר את עצמו, שנאמר: 'כי ימכר לך אחיך העברי', כל כך למה, עלידי שכן בעונות, 'כי ימוך אחיך' (ויקרא כה לט)]. כי מהסמכת 'וכי ימוך אחיך' נראה שבאמת כוונת המדרש לבאר באותו מקרא 'וכי ימוך אחיך ונמכר לך', המדבר אכן במוכר עצמו מפני עניותו, אלא שנקט המדרש את הפסוק 'כי ימכר לך אחיך העברי' רק מפני שהתבטאו יותר ברורה, ואין זה אלא כביטוי בעלמא ולא שהדרשן סבר ההפך מכל מקורות חז"ל].

53. שעל עבד כזה מדבר המקרא שלפינו "כי תקנה עבד עברי". ראה מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת משפטים, מסכתא דניקין, פרשה א, עמ' 247: "כי תקנה עבד עברי, בנמכר בבית דין על גניבתו הכתוב מדבר, שיהא עובדו ועובד את הבן...". ואין זו כשיטת מכילתא דרשב"י, שמות כא ג, עמ' 159, ש"כי תקנה עבד עברי, זה שהוא מוכר את עצמו". ועי' עוד: תורה שלמה, שמות כא, סי' לט-מ ובביאורים שם.

54. אמנם לדעת חז"ל, שהפסוק "כי ימכר לך אחיך העברי", הפותח את פרשת 'הענק תעניק לו', מדבר במכרוהו בית דין בגניבתו (עי' לעיל, הערה 52), הרי שמצות הענקה, נאמרה על הנמכר בגניבתו (בעוד שעל המוכר עצמו מחמת דוחקו נחלקו התנאים אם יש בו חיוב הענקה, עי' ברייתא שהובאה בקידושין יד ע"ב), ושוב אין דעת רבינו עולה בקנה אחד עם שיטת חז"ל. ואיני יודע כיצד ליישבו, וצ"ע.

ושמא מדרש הגדול (שמות כא ב, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנ"ו, עמ' תמב): "חינם", יכול שלא בהענקה, תלמוד לומר (דברים טו יד): 'וכי תשלחנו חופשי מעימך, לא תשלחנו ריקם, העניק תעניק לו', עומד בבסיסו ורקעו של מסקנת רבינו, ש'יצא חינם' הוא בלא הענקה. שכן גם בעל המדרש סבר שאת 'ויצא חינם' יש להבין שלא בהענקה, ממש כדברי רבינו, אלא שבא מקרא אחר וביטל הבנה זו. אך בעוד שבעל המדרש סובר ששני המקראות ('ויצא חינם' ו'לא תשלחנו ריקם') מדברים על הנמכר בגניבתו, וממילא המקרא השני מבאר וממלא את המקרא הראשון, הרי שדעת רבינו, שלא תשלחנו ריקם' מדבר במוכר עצמו מפני דוחקו וממילא אין בכוחו לבאר את 'ויצא חינם', המדבר, לדעתו, בנמכר בגניבתו, ולפיכך נשארה ההבנה הראשונית (ההוה-אמינא) של המדרש, ש'ויצא חינם' הוא בלא הענקה!

יב. פרשת אמור (ויקרא כא ט): וְבַת אִישׁ כֹּהֵן כִּי תַחַל לְזִנוֹת, אֵת אָבִיהָ
היא מְחַלֶּלֶת, כָּאִשׁ תִּשְׂרֹף.

שאיילה מר' יהודה: ⁵⁵ מפני מה בת כהן ארוסה בשריפה ובת ישראל ארוסה בסקילה? ⁵⁶ ועוד, דבת כהן, היא ⁵⁷ בשריפה ולא בועלה ולא זוממיה ⁵⁸, ובבת ישראל כתיב (דברים כב כד): "והוצאתם את שניהם אל שער העיר והיא וסקלתם אותם באבנים" וגו' ⁵⁹. אלא לפי שהתורה חס'ה על כבודם של כהנים, כדאשכחן גבי נדב ואביהוא, שנתחייבו מיתה, ומתו בשריפה בהצנע ⁶⁰, לכן בת כהן בשריפה, שלא יהא מפורסם העניין כמו בבת ישראל, שכת'ב (דברים שם): "והוצאתם את שניהם" וגו' ⁶¹. וגם הבעל בת כהן אינו אלא בחנק ⁶², אע"ג דבעל בת ישראל מאורסה בסקילה ⁶³, דוקא בת ישראל, שלא חס הכתוב על כבודם כמו כבוד הכהנים ⁶⁴. ע"כ. (דף 95ב, בגליון)

55. כך בכתב-היד, ומסתבר שהכוונה לר' יהודה החסיד, ויש לתקן: 'שאיילה מר' יהודה [החסיד]'.
56. בת כהן שזינתה מיתתה בשריפה, כנאמר במקרא שלפנינו וכדרשת חז"ל בסנהדרין נ"ע"ב, ובת ישראל שזינתה בסקילה כדכתיב בדברים כב כג-כד.
57. בכתב-היד, בטעות: 'היה'. ותיקנתי.
58. משנת סנהדרין, יא ו: "הבא על אשת איש... הרי זה בחנק, וזוממי בת כהן ובעלה, שכל הזוממין מקדימין לאותה מיתה חוץ מזוממי בת כהן ובעלה". וראה גם: בבלי, סנהדרין נא רע"א, ועוד.
59. היינו, בת ישראל ארוסה, היא ובעלה בסקילה. ראה גם משנת סנהדרין, ז ד: "אלו הן הנסקלין: הבא על האם ועל אשת האב... והבא על נערה המאורסה".
60. ויקרא י א-ב: "וַיִּקְחוּ בְנֵי אֶהֱרֹן, נָדָב וָאֶבְיָהוּא, אִשׁ מִחֻתָּתוֹ, וַיִּתְּנוּ כֹהֵן אֵשׁ, וַיִּשְׁימוּ עָלֶיהָ קֶטֶרֶת, וַיִּקְרְבוּ לִפְנֵי יְיָ אֵשׁ זָרָה אֲשֶׁר לֹא צִוָּה אֹתָם. וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלִּפְנֵי יְיָ, וַתֹּאכַל אוֹתָם וַיָּמָתוּ לִפְנֵי יְיָ". אמנם בספרא, מכילתא דמילואים, פרשת שמני, פרושה א (לה), נחלקו התנאים היכן בדיוק מתו בני אהרן: "וימותו לפני יי'. רבי אליעזר אומר: לא מתו אלא בחוץ, מקום שהלויים מותרים ליכנס לשם, שנאמר (ויקרא י ה): 'ויקרא י ה': רבי עקיבא אומר: לא בכונותם. אם כן, למה נאמר 'וימותו לפני יי'? נגפן מלאך ודחפן לחוץ והוציאם. רבי עקיבא אומר: לא מתו אלא בפנים, שנאמר: 'וימותו לפני יי'. אם כן למה נאמר: 'ויקרא י ה' וישאום בכתנותם? מלמד, שהטילו חנית של ברזל וגררום והוציאם לחוץ". ואף לדעת רבי אליעזר, הם מתו בצנעה, בעזרה, "מקום שהלויים [בלבד] מותרים ליכנס לשם", ולא לפני כל ישראל. ראה ספרי, במדבר, פיסקא מד (מהדורת מ"י כהנא, כרך א, ירושלים תשע"א, עמ' 128), בשם רבי יוסי: "המלאך מדין מתים עד שיצאו ונפלו להן בעזרה". ודעת רבי יוסי וזה לדעת רבי אליעזר (וכך גם הבין מ"י כהנא, ספרי, במדבר, כרך ב, ירושלים תשע"א, עמ' 359).
61. בפסוק: "והוצאתם את שניהם אל שער העיר והיא, וסקלתם אותם באבנים ומתו". היינו, הסקילה מתבצעת בפרהסיא, להודיע לרבים את מעשיה (עי' כתובות מה ע"א), אך במיתת שריפה לא נזכר שיש לבצעה בפרהסיא, ראה: משנת סנהדרין, ז ב.
62. עי' לעיל, הערה 58.
63. עי' לעיל, הערה 59. כלומר, בועל בת ישראל בסקילה, שבפרהסיא, ואילו בועל בת כהן מיתתו בחנק, שאינה מתבצעת בפרהסיא. השווה: משנת סנהדרין, ז ג.
64. לדעת רבינו, עונשה של בת כהן בשריפה יש בו משום קולא, שאינו בפרהסיא. אך ראשונים אחרים הבינו להפך, שהחמירו בעונשה, ובגלל זה היא בשריפה ולא בחנק כשאר נשים אחרות שזינו. ראה הדר זקנים [=תוספות השלם, יד, אות ח, עמ' לח]: "את אביה היא מחללת באש תשרף". ואם תאמר, למה דינה בשריפה יותר משאר נשים המזנות, שהן בחנק? יש לומר, לפי שהיא בת אדם גדול וחשוב, דינה להיות נדונה במיתה חמורה, טפי מבת ישראל שזינתה. והיינו דקאמר קרא: 'את אביה היא מחללת'. וכבר חז"ל הבינו, שיש להחמיר בעונשה של בת כהן. ראה: סנהדרין מט סע"ב, נ ע"א.

יג. פרשת אמור (כד טו-טז): וְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תְּדַבֵּר לֵאמֹר: אִישׁ אִישׁ כִּי יִקְלַל אֱלֹהִיו, וְנָשָׂא חֲטָאוֹ. וְנִקְבַּ שְׁם יְיָ, מוֹת יוֹמֶת, רְגוֹם יִרְגְּמוּ בוֹ כָּל הָעֵדָה, כְּגֵר כְּאֹזֶרֶת, בְּנִקְבוֹ שְׁם - יוֹמֶת.

מרבֵּינוּ יהודה החסיד: "איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו", וכתב אחר כך: "ונקב שם יי, מות יומת", ומאי שנא ברישא שנושא חטאו ואינו במיתה, ולבסוף הוא במיתה?⁶⁵ אלא אדם שקילל "אלהיו" סתם, אינו חייב, שמא מקלל הדיינים, שנקראים "אלהים", דכתיב (שמות כב כז): "אלהים לא תקלל"⁶⁶, ולהכי אינו אלא "ונשא חטאו"⁶⁷. אבל המפרש את השם של ד' אותיות, ליכא למיתלי בשום דבר, ולכך הוא במיתה⁶⁸. ע"כ.

65. נקט רבינו כדעת חכמים בברייתא שהובאה בסנהדרין נו ע"א (המוסגר על-פי פירוש רש"י): "תניא: 'איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו', מה תלמוד לומר, והלא כבר נאמר: 'ונקב שם יי מות יומת' ? לפי שנאמר: 'ונקב שם יי מות יומת', יכול לא יהא חייב אלא על שם המיוחד בלבד [דהא כתיב 'ונקב שם יי'הוה'], מניין לרבות כל הכינויין [כגון: 'אלהים', 'שדי', 'צבאות'] ? תלמוד לומר: 'איש כי יקלל אלהיו', מכל מקום, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: על שם המיוחד - במיתה, ועל הכינויין - באזהרה, [והאי 'ונשא חטאו' - לא מיתה, אלא 'ונשא חטאו' דכרת]."

66. והם הדיינים. עי' תרגום שם.

67. אינו ענוש מיתה בידי אדם. עי' לעיל, הערה 65.

68. כעין פירוש זה, ש"כי יקלל אלהיו" אינו במיתה כי אפשר שקילל את הדיינים, הובא בעוד קבצי פירושי בעלי התוספות על התורה; ראה: תוספות השלם, יד, פסוק טו, עמ' רא-רג. וכך גם הובא בסדר טעמים לר' שלמה בר' שמואל הצרפתי, פרשת אמור (במהדורותי שבעריכה), בשם "ר' יחיאל בר יוסף אמר לי, משמו של ר' אברהם בן עזרא". וכך במדרש הנעלם (זהר חדש, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"א, דף ג ע"ד): "אמר ר' חייא: תא חזי, מאן דמקלל את השם, דכתיב: 'איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו', דהא אם קלל שם זה סתם - אינו חייב מיתה ואין מנדין אותו, דיכול לטעון, לחד מן דיינא או לגדול הדור קאמר... אבל אם קלל שם המיוחד - חייב מיתה, דכתיב: 'ונקב שם יי, מות יומת', מלמד, שאינו חייב עד שיזכיר שמו המיוחד."

נספח:

לזיהוי מחבר הקונטרס מ'אשכנזי יניק חכם וחרף' שהביא ר' אליהו הכהן מאזמיר

ר' אליהו הכהן מאזמיר (נפטר בשנת תפט, 1729), בספרו 'חוט של חסד' על התורה (נדפס לראשונה באזמיר תרכ"ה), מצטט מקונטרס ביאורים על התורה שהוא מייחסו ל"אשכנזי יניק חכם וחרף", שפעל כשני דורות לפניו בעיר קושטנדינא. קטעים מקונטרס זה מביא ר' אליהו הכהן רק בפרשיות מעטות, מפרשת תרומה ועד פרשת צו (כולל פרשת צו), משמע, שקונטרס פירושים זה עמד לפניו כשהוא קטוע וחסר הרבה עד שלא שרדו ממנו אלא שבע פרשיות בלבד.

כן כותב ר' אליהו הכהן מאזמיר בספרו הנזכר, בראש פרשת תרומה:

ראיתי לכתוב מה שמצאתי בקונטרס אחד מכתיבת יד, מפרשת תרומה עד פרשת צו. אמנם שמו לא ידעתי, אבל נהירנא, כד הוינא טליא, ששמעתי מאדוני אבי זצ"ל, שהכיר אותו בעיר קושטנדינא יע"א, שהיה אשכנזי יניק חכם וחרף. לכן דע, שבכל מקום שאני אומר 'אמר החכם', הוא משמו. וראיתי להעתיקו כאן לזכות, שיהיו שפתותיו דובכות בקבר (חוט של חסד, תרומה, דף עו ע"ג).

אכן, מפרשת תרומה ועד פרשת צו הקפיד ר' אליהו הכהן מאזמיר לפתוח כל פרשה ופרשה בהבאת דבריו של 'החכם'. ואולם, כפי שהעירני ידידי הרב יהושע אספס, הוא טעה ביחסו את הקונטרס לחכם האשכנזי מקושטנדינא, שעוד היה מוכר לאביו, כי באמת אין קונטרס זה אלא קובץ פירושי ר' יהודה החסיד למקרא מעריכת וכתיבת בנו, ר' משה זלטמן, כמו שמוכח מהשוואת הקטעים שהובאו מאותו קונטרס לפירושי החסיד שבכ"מ וכי"ק, שנדפסו במהדורתו של י"ש לנגה¹.

	חוט של חסד	פירושי התורה לריה"ח
1.	תרומה, עו ע"ג, ד"ה 'ועשו לי מקדש'	תרומה, כה ח, עמ' 111
2.	תרומה, עו ע"ג-ע"ד, ד"ה 'ככל אשר'	תרומה, כה ט, עמ' 111-112
3.	תרומה, עו ע"ד, ד"ה 'וצפית אותו'	תרומה, כה יא, עמ' 112-113
4.	תצוה, עט ע"ג-ע"ד, ד"ה 'אמר החכם'	תצוה, כח לז, עמ' 115-116
5.	תצוה, עט ע"ד, ד"ה 'אשר הוצאתי'	תצוה, כט מו, עמ' 116
6.	תצוה, עט ע"ד-פ ע"א, ד"ה 'וכפר הכהן'	תצוה, ל י + הפטרה, עמ' 118-116 ²

1. על שני כתביהיד (כי"מ וכי"ק) שעמדו ביסוד מהדורת י"ש לנגה, עי' לעיל במבוא.
2. כאן יש שינוי נוסח מעניין בין הנדפס למובא ב'חוט של חסד'. בפירושי התורה לריה"ח, הפטרת תצוה, עמ' 116-117, כותב הבן: "בשנת תתקע"ז היתה פרשת 'זכור' בפרשת 'זאתה תצוה', וחלה אבי חוליו שמת בו, ושאלתי לו ביום השבת מן ההפטרה 'פקדתי' (שמ"א טו ב): למה כעס על שאול כשחמל על מיטב הצאן והבקר? יהרוג אותם עתה, כשבא אצל שמואל!..." אך בחוט של חסד, תצוה, עט ע"ד, ד"ה 'וכפר הכהן', הובא העניין בהשמטת התאריך: "אשתקד היתה פרשת 'זכור' בפרשת 'זאתה תצוה', וחלה אבי חולי אשר מת בו, ושאלו לו ביום השבת מן ההפטרה אלו השאלות...". אילו לא נשמט התאריך "בשנת תתקע"ז" מטופס פירושי החסיד שהפיק אותו אשכנזי מקושטנדינא, לא היה טועה ר' אליהו הכהן מאזמיר ומייחס את החיבור אליו.

חוט של חסד	פירושי התורה לריה"ח
7. כי תשא, פג ע"ד, ד"ה 'אמר החכם'	כי תשא, לב יא, עמ' 122
8. כי תשא, פג ע"ד, ד"ה 'וישמע יהושע'	כי תשא, לב יז, עמ' 123
9. כי תשא, פג ע"ד, ד"ה 'ואם אין'	כי תשא, לב לב, עמ' 123
10. כי תשא, פג ע"ד-פד ע"א, ד"ה 'וביום'	כי תשא, לב לד, עמ' 123
11. כי תשא, פד ע"א, ד"ה 'ויגף'	כי תשא, לד לה, עמ' 124
12. כי תשא, פד ע"א, ד"ה 'ויאמר'	כי תשא, לג יב, עמ' 124-125
13. כי תשא, פד ע"א, ד"ה 'ועתה אם נא'	כי תשא, לג יג, עמ' 125
14. כי תשא, פד ע"א-ע"ב, ד"ה 'ויאמר הראיני'	כי תשא, לג יח, עמ' 125
15. כי תשא, פד ע"ב, ד"ה 'ויאמר אני אעביר'	כי תשא, לג יט, עמ' 125-126
16. כי תשא, פד ע"ב, ד"ה 'ה' ה''	כי תשא, לד ו, ח, עמ' 126, 127
17. כי תשא, פד ע"ב-ע"ג, ד"ה 'ויאמר אם נא'	כי תשא, לד ח, עמ' 127
18. כי תשא, דף פד ע"ג, ד"ה 'ארך אפים'	-----
19. כי תשא, פד ע"ג, ד"ה 'נגד כל עמך'	כי תשא, לד י, עמ' 128
20. כי תשא, פד ע"ג, ד"ה 'אלהי מסכה'	כי תשא, לד יז, עמ' 128
21. כי תשא, פד ע"ג, ד"ה 'ויכל משה'	כי תשא, לד לג, עמ' 129
22. כי תשא, פד ע"ג-ע"ד, ד"ה 'הפטרה'	כי תשא, הפטרה, עמ' 129
23. ויקהל, פו ע"ג, ד"ה 'אמר החכם'	ויקהל, לה ד, עמ' 130
24. ויקהל, פו ע"ד, ד"ה 'קחו מאתכם'	ויקהל, לה ה, עמ' 130-131
25. פקודי, צ ע"ד-צא ע"א, ד"ה 'אמר החכם'	פקודי, לח כז, עמ' 131-132
26. פקודי, צא ע"א, ד"ה 'ואת האלף'	פקודי, לח כח, עמ' 132
27. פקודי, צא ע"א, ד"ה 'ונתנו'	פקודי, לט כה, עמ' 132
28. פקודי, צא ע"א, ד"ה 'ויכתבו עליו'	פקודי, לט ל, עמ' 132-133
29. פקודי, צא ע"א-ע"ב, ד"ה 'זה מעשה חשן'	תצוה, כח ו, עמ' 114-115
30. פקודי, דף צא ע"ב, ד"ה 'בפרק במה אשה'	-----
31. פקודי, צא ע"ב, תחילת ד"ה 'בהפטרה'	ויקהל, הפטרה, עמ' 131
32. פקודי, צא ע"ב-ע"ג, אמצע ד"ה 'בהפטרה'	הפטרת פרשת שקלים, עמ' 133
33. ויקרא, צא ע"א ³ , ד"ה 'אדם כי יקריב'	ויקרא, א ב, עמ' 135
34. ויקרא, צא ע"א, ד"ה 'ונתנו'	ויקרא, ז, עמ' 136

3. חלק מספרור הדפים חוזר על עצמו, שאחרי פרשת פקודי המסתיימת בדף צב ע"ד, חוזר הספרור לדף צא, וכך פרשת ויקרא פותחת בדף צא ע"א. וההפניות מכאן ואילך מתייחסות אפוא לספרור הכפול.

	חוט של חסד	פירושי התורה לריה"ח
35.	ויקרא, צא ע"א, ד"ה 'וערכו'	ויקרא, א ח, עמ' 136
36.	ויקרא, צא ע"א, ד"ה 'ולא תשבות'	ויקרא, ב יג, עמ' 138
37.	ויקרא, צא ע"א, ד"ה 'אם הכהן'	ויקרא, ד ד, עמ' 138
38.	צו, דף צג ע"א, ד"ה 'אמר החכם'	צו, ו ו, עמ' 139-140

שלושים ושמונה קטעים הביא ר' אליהו הכהן מאזמיר מאותו קונטרס אנונימי, וכולם, חוץ משניים (18, 30), מופיעים – במדויק או בשינויים לא גדולים – בכתובות ר' משה זלטמן לפירושי התורה של אביו, ר' יהודה החסיד⁵. אין ספק אפוא, שהקונטרס המדובר היה חלק מפירושי התורה של ר' יהודה החסיד, וכנראה אותו חכם אשכנזי "ניק חכם וחרף", שהיה מוכר לאביו של ר' אליהו הכהן מאזמיר, רק העתיק את הקונטרס, אך אבי ר' אליהו הכהן, ובעקבותיו ר' אליהו הכהן עצמו, סבר שהוא גם ההוגה ומחדש הדברים, וכבר ידועים מקרים נוספים לטעויות ייחוס שונות שבאו לעולם בעקבות זיהוי המעתיק כמחבר⁶.

מחשיפה זו נמצאנו מרוויחים עדינוסח נוסף לפירושי החסיד, המאפשר לתקן לא מעט שיבושים וקשיי לשון שבמהדורה הנדפסת, ואף נמצאנו חושפים שני קטעים חדשים מפירושי התורה, הם קטעים 18, 30, שר' אליהו הכהן מאזמיר הביאם מהקונטרס הנזכר והם אינם לפנינו במהדורה הנדפסת של פירושי החסיד. והנה שני קטעים אלו:

[18] חוט של חסד, פרשת כי תשא, דף פד ע"ג, ד"ה 'ארך אפים':

"ארך אפים" (שמות לד ו), פירושו כתרנומו: מרחק רגז⁷. מרחיק האף מלפניו, שלא יהא מזומן. שאם היה מזומן, מיד כשיחטא האדם, אם צדיק אם רשע, היה האף עולה עליו מיד ופורע ממנו בלי תת לו התמהמה לעשות תשובה. ולכן הרחיק, שאם יחטא האדם, עד שהאף יוצא ממקומו ומתקרב, ובא החוטא עושה תשובה ומתכפר לו. ומסתייע לפירוש זה מנבואת ישעיה ע"ה, בפרשת 'משא בבל' (ישעיה יג א ואילך): "באים מארץ מרחק, מקצה השמים, [ני] וכלי זעמו לחבל⁸ כל הארץ" (שם, פסוק ה), הרי שמענו,

4. בסוף הדיבור הנוכחי הוסיף ר' אליהו הכהן מאזמיר לדון מדיליה על דברי הקטע שהעתיק, אך הקפיד לפתוח את הוספתו במילים "ונראה לי המחבר".
5. חשוב להדגיש, שכל שלושים וששה הקטעים המופיעים במהדורת י"ש לנגה, קיימים בשני כתביהיד, הגם שכאמור, לפעמים יש ביניהם הבדלים, ויש קטעים שמצויים באחד מהם בלבד (עי' לעיל במבוא, ליד הערה 5).
6. ראה: תוספי הרא"ש על מסכת הוריות, מהדורת הרב ב' דבליצקי, ירושלים תשס"ה, מבוא, עמ' 9-10 הערה 2; ב' ריצ'לר, 'ספר יא"ר הנקרא פתשגן', צפונות, שנה ב גליין ד (ח), תמוז תשנ, עמ' קיג-קיד; ש' אברמסון, 'ספר המוסר המיוחס לרב יוסף בן צדיק, ונלווה אליו מאמר על כתבים שנתייחסו לאחד החכמים ואינם לו', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ג, בעריכת מ' בניהו, ירושלים תשמ"ה, עמ' שלא-שלח. תודותי לפרופ' שמחה עמנואל והרב יהושע אספים על הפניות אלו.
7. כך בתרגום אונקלוס. ולפנינו: 'מרחיק רגז'.
8. במקור: 'לזבל'. ותיקנתי כבפסוק.

כי כלי זעמו מרוחקים מבריותיו⁹. ובפסיקתא משלו: משל למלך שהיה לו שני לגיונות קשים, אמר המלך: אם דרים עמי במדינה, עכשיו בני המדינה מכעיסין אותי, והם עומדים עליהם ומכלין אותם. אלא הריני מרחקן לארץ רחוקה, אם מכעיסין אותי בני המדינה, אני שולח אותם שיבאו אצלי, ועד שיבאו – בני המדינה מפייסין אותי, ובני המדינה ישתעבדו תחת ידי ואני מקבל פיוסן¹⁰.

[30] חוט של חסד, פרשת פקודי, דף צא ע"ב, ד"ה 'בפרק במה אשה'¹¹: בפרק במה אשה יוצאה (שבת סג ע"ב): תניא: ציץ דומה כמין טס של זהב, ורחב שתי אצבעות ומוקף מאזן לאזן, וכתוב עליו בשני שטין: יו"ד ה"י מלמעלה ו'קדש' מלמטה. כזה: (1)¹². פירוש: השם בשיטה עליונה, ו'קדש' למ"ד בשיטה תחתונה, שלא להקדים שאר אותיות למעלה מן השם, מאחר ששני שטין היו.

ובתוספות¹³: נראה לר"י כזה: (2). דהשתא 'קדש' מלמטה, ושם מלמעלה. אבל אין לפרש דהוי ממש השם למעלה, בשיטה אחרונה, דאין זה סדר קריאתו.

ורבינו תם פירש בספר הישר¹⁴: בפ"ק [דסוכה: ציץ דומה כמין טס של זהב, ורחב שתי אצבעות, וכתוב בשני שטין, 'יה' מלמעלה, 'קדש' ל' מלמטה. פירש מו': 'יה' מלמעלה, בראש¹⁵ שיטה שניה, ו'קדש' למטה בסוף שיטה ראשונה, שהיא עליונה, כזה: (3). ולכך קוראנו 'יה' מלמעלה', משום דאדם הפוגע בציץ, קורא תחילה השם שבראש שיטה שניה, אע"פ שהיא תחתונה, בשביל שהוא תחילת הציץ. ולשון 'מעלה', כמו: "שרפים עומדים ממעל לו" (ישעיה ו ב), שהוא כמו פנים והקדמה. ואחר כך יבא לעיין 'קדש' ל', שהוא בסוף שיטה ראשונה¹⁶.

9. ראה גם תנ"כ, תזריע, יא: "מהו: 'לא יגורך רע' (תהלים ה ה)?, אמר ר' תנחומא בר חניאלי בשם ר' ברכיה בשם ר' יוחנן: אין עומדין לפני הקב"ה אלא מלאכי שלום ומלאכי רחמים, אבל מלאכי הזעם – רחוקים ממנו, שנאמר: 'באים מארץ מרחק, מקצה השמים, יי וכלי זעמו לחבל כל הארץ'."

10. "אמר רבי לוי: מהו 'ארץ אפים'? רחיק רגיו. למלך שהיו לו שני לגיונות קשים, אמר המלך: אם דרים הן עמי במדינה, עכשיו בני המדינה מכעיסין אותי, והן עומדין אותן, אלא הריני משלחן לדרך רחוקה, שאם הכעיסו אותי בני המדינה, עד שאני משלח אחריהם – בני המדינה מפייסים אותי ואני מקבל פיוסן. כך אמר הקב"ה: אף וחמה מלאכי חבלה הן, הרי אני משלחן לדרך רחוקה, שאם מכעיסין אותי ישראל, עד שאני משלח אצלן ומביאן – ישראל עושין תשובה ואני מקבל תשובתם, הדא הא דכתיב: 'באים מארץ מרחק מקצה השמים' וגו'."

11. בקטע הנוכחי, הרבה מאותיות ב"ת נראות ככ"ף, ואני העתקתי כפי שראוי להיות מן העניין.

12. הציורים הובאו להלן, בסיום הקטע. בציור הראשון מופיע שם השם 'יה', ובשני הציורים הבאים נרשם רק 'שם', ואני איחדתי את כולם ל: 'יהוה'.

13. כך, בשינוי סגנון, בתוספות, סוכה ה ע"א, ד"ה 'קדש' למ"ד מלמטה' (לא בשם ר"י); פרושי התורה לר' חיים פלטיאל, שמות כח לו, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמא, עמ' 322 (ועי' שם, הערה 58). ואילו הריטב"א הביא שיטה זו בשם רש"י, ראה: חידושי הריטב"א, סוכה ה ע"א, מהדורת הרב א' ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ט, עמ' מ, ד"ה 'ונילף מציץ'.

14. ספר הישר לרבינו תם: חלק החידושים, סי' שצג, מהדורת ש"ש שליונגר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 237.

15. המוסגר הושלם על-פי ספר הישר, שם.

16. היה מקום להטיל ספק בייחוס הקטע הנוכחי לר' יהודה החסיד, שכן בכל פירושו לתורה הוא לא הביא מדברי התוספות לתלמוד וגם לא מתורת רבינו תם, פרט למקום יחידאי (פירושי התורה לריה"ח, עמ' 13), שגם הוא אינו בטוח כי מתייחס לרבינו תם המפורסם. ועדיין צריך עיון.

(3)	(2)	(1)
<div>קדש ל</div> <div>י'הוה</div>	<div>י'הוה</div> <div>קדש ל</div>	<div>י'הוה</div> <div>קדש ל</div>

כאמור, ר' אליהו הכהן מאזמיר הביא מדברי הקונטרס הנזכר רק בפרשיות תרומה-צו, כפי שהוא עצמו הודיע בראש פרשת תרומה. ומעתה אין בידי לפרנס דבר פלא: הא כיצד, מכל הראשונים והאחרונים, דווקא ר' אליהו הכהן מאזמיר כותב בפרשת שמות (היינו, בפרשה החורגת מגבולות הפרשיות תרומה-צו), ובסתם, פירוש חדשני ומעניין, המופיע בקטעים שלפנינו בשם "החסיד ר' דוד כהן מרוטנבורק", מבני חוגו של החסיד, שכנראה נכלל ברשימותיו המקוריות של ר' משה זלטמן, ואינו מוכר משאר כתבי הראשונים¹⁷. האם אכן זכה ר' אליהו הכהן מאזמיר לכוון לדעת ר' דוד הכהן מרוטנבורק, ולשלב, בדרך מקרה, את חידושו דווקא באותו ספר שהוא שיקע בו, בפרשיות אחרות, חומרים מאותו חוג (מר' יהודה החסיד), או שיש תשובות אחרות למקרה פלאי זה?

17. להנחה זו, עי' לעיל, מבוא, ליד הערה 13.